

EMIGRÁNS

k u l t ú r a é s k ö z ö s s é g 1991/3

Király Nina

Zarándok és ellenálló

Adam Mickiewicz *A lengyel zarándoklás könyveiben* négy fogalmat használ a lengyel emigráció megjelölésére: *zarándok* (pielgrzym), *vándor* (wędrowiec), *bolyongó* (tułacz) és *száműzött* (wygnaniec). A zarándokot az Ígéret Földje felé viszi az útja, a vándor sok helyre betéved, mire megérkezik a célhoz, a bolyongó sose találja meg nyugalma, s nemcsak a kiűzetett száműzött, hanem az is, aki maga választotta a hontalanság állapotát, lett légyen az országon belüli magányosságra ítéltetés, számkivetettség, avagy az országból való kiutasítás, önkéntes távozás. A „lengyel zarándok” meghatározással Mickiewicz körülírja azt a jelentésmezőt, melyet a modernebb „emigráció” szó magába foglal. Emigráns tehát az, akit száműztek vagy száműzetésbe vonult, s ezzel saját akaratából vagy kényszerből hosszú bolyongásra és véget nem érő vándorútra ítéltetett: akár eljut szabad hazájába, akár csak magával viszi a „szent szabadság” eljövetelére vetett hitét, mindig zarándok marad. Ez a négy szó nemcsak a zarándoklás stációját jelöli, de egyben az emigrációba kényszerülő temperamentum és jellem típusait is. Van aki örökké bolyongó marad, megnyugodni nem tudván egyre távolodik az út kezdetén még világosan kirajzolódó úticéltól, van aki vándorlásai során hosszú kerülő úton, de visszatér Ithakájába, és van aki sorsát végig viseli: kiűzve otthonából, otthontalanul, magányosan éli meg a számkivetettség állapotát.

Lévén orosz anyanyelvű, a „száműzetés” szót mindig nagyon közelinek éreztem a „szamoizgnanyije”-hez, merthogy a szó jelentése, az önkéntes száműzetés – a tulajdonképpeni „emigráció”. És ebben a fogalomban szinte benne foglalhatik az emigrációs lét mindkét állapota, a belső és a külső emigráns státusza egyaránt, s az emigráció mint létforma vállalása. „Száműzöttnek” lenni – itthon vagy másutt – ez már választás is, mellyel rokonságban az *oppozíció, ellenállás, lázadás, konspiráció, összeesküvés* magatartásformái állnak.

Ennek az emigrációs állapotnak a kettősségéről beszél C. K. Norwid, amikor a Népek Tavaszja után, poznani levél-sorozatában a következő emigrációs formákat különbözteti meg Lengyelországban: az első – a szibériai emigráció, („a bányákban és az ázsiai oldalon lévők”), ahol „a lengyel szellem k ö z v e t l e n ü l I s t e n s z í n e előtt szolgálja az ügyet”, a második – a nyugati, ahol a lengyel nép „a z e m b e r i s é g g e l á l l s z e m b e n”, s ez az emigráció politikai jellegű, és végül a harmadik – az országon belüli, hiszen minden hazafi bizonyos értelemben emigráns. Így módon – mondja Norwid – a lengyel nép zarándokúton van*. Mindhárom forma az egységes nemzeti lét része, és a

* Prohászka Lajos hasonló fogalmakat használ, amikor két alapmagatartásra redukálja az európai nemzetek helyhezköttöttségének és elvagyódásának problematikáját: a politikai csatározások következményeként beálló elbújdosás és a kultúrforrásokhoz való vonzódás kettősségére; s ezt a tipológiát összekapcsolja a magyarság európaiságának illetve rokonnélküliségének kettősségével, felvetvén a megmaradásért való küzdelem és az elbújdosás léthelyzetének összefüggését. Vö.: Prohászka Lajos: *A vándor és a bújdosó*. Bp. 1937.

belső emigráns hazafiról is ugyanúgy elmondható, hogy minden pillanatban az Isten és az emberiség színe előtt áll.

A „kereszt- és kard”- viselés — emigráns sors. Norwid talán elsőként fogalmazta meg az 1830-as felkelés utáni „idősebb” emigrációnak az „ifjabb” vagy „újabb” emigrációra tett hatását: „Az ifjabb emigráció létrejött már az idősebb emigráció Nyugaton lezajlott belső vitáinak, életvitelének a folyománya”. Ez a fiatalabb generáció már országon belül tapasztalta meg az emigrációs eszmék hatását, azokon nőtt fel. Ez a megfigyelés nemcsak a hagyomány folytonosságát emelte ki, hanem a társadalmi és politikai törekvések kölcsönhatását is, melynek révén a nemzeti és az európai óramutatók összhangba kerültek, ahogy Norwid fogalmazta: létrejött az import és export harmóniája. Ez a kapcsolat a politikai emigráció és az oppozíciós emigráció között egyszerre tudatosítja a népből saját történelméről alkotott fogalmait, és azt, hogy a nemzet nemcsak azokból a jellemvonásokból tevődik össze, amelyek elválasztják, hanem azokból is, amelyek közel hozzák egymáshoz a népeket. Ebben a történelmi felismerésben, ráébredésben a nemzet saját kor- és idő-szerűsége mérettetik meg az európaival. E felismerés folyamatában teremtheti meg erkölcsi jogát a szabadsághoz és a közösség belső felszabadulásához. „A Haza közösségi kötelezettség” — írta Norwid. És ez a kötelezettség teszi a Hazát felelőssé az egyes emberrel szemben, ahogyan kötelezi az egyes embert is hazájával szemben. Ez az értelmezés rendkívül konstruktív emigrációs stratégiát takar: nem politikai vagy kulturális konformizmusra készíti, hanem hosszútávú független magatartásra, melyben az otthon toposza és a „tékozló fiú” visszatérése a legfontosabb mozgató. Az emigrációban élő írók sorsa nem volt mindig — egészen a legutóbbi időkig sem — azonos könyveik sorsával. Az volt tiltott az emigrációs irodalomból, ami politikailag cenzúra alá esett az országon belül is.

„A jó és a rossz” könyvekre való felosztás, aszerint, hogy hol él a szerző, viszonylag újkeletű jelenség” — jegyzi meg Jerzy Stempowski. Ennek a gyakorlatnak Dzsingiz-kánban látja távoli elődjét, aki a következő utasításokkal látta el harcosait: azt a térséget, ahol legalább néhány személy beszél törökül, be kell olvasztaniuk a birodalomba, azokat a területeket viszont, ahol senki sem bírja a török nyelvet, csak adóval kell sújtani. Az utasítás célja nyilvánvaló: az uralkodó nem tartotta kívánatosnak azt a szituációt, hogy impériumán túl valaki is beszélje a nyelvet, mely érthető lett volna az alattvalói számára. Ezzel Dzsingiz-kán „kiküszöbölte” az emigráció lehetőségét is.

Az emigrációba vonuló írók szabadon írhattak mindarról, amiről az otthoniaknak hallgatniuk kellett vagy amiről csak ezópuszi nyelven lehetett szólítani. Herzen *Kolokolja* „harangszóval” hivatott hirdetni az igazságot, Mickiewicz *Trybuna Ludów* c. kiadványát a népek fórumának szánta, ahogy a *Kontinent*, *Kultura*, *Új Látóhatár* is nyitottságra nevelték olvasóikat. Euripides sorai juthatnak eszünkbe:

„Kitérünk aljas ellenünk elől,
Csupán a bölcsnek és műveltnak engedünk;
Méltányosság az egyetértés kútfeje”.

(Herakles, 299–301)

Az emigráns írók szabadon írhattak a „nem szabad” olvasóknak, a belső emigrációban élők pedig földalatti, konspirációs eszközökkel szóltak a hozzájuk képest látszólag

szabadabb olvasóhoz. Ezért a dást nem tűrő hangnemből a földalattiságban alkotó (poet) tója műveihez hozzáférő olvasó Mit tegyünk?, hanem, hogy a sége” — fogalmazta a „13” levelében. Tehát nem az a inkább egyfajta „összeesküvés” véghetetlen belső szabadság. A *pod-polje* írója — ahogy házban él, mindent hall, am megírásának körülményei s ahogy ezt például Szolzseny samizdat-kiadványainak ház. Az oppozíciós, illegitímus bármennyire is nélkülözött a nére mégis folytathatták a k gati irányzatokhoz. Létrejött mák, melyek ellenállnak, elle szeti életet (mint például A ban, mely 1975 után, Glezer geron-ba „költözött” „Orosz mos kortárs orosz festészeti Londonban és más világváros igen szuggesztíven ír le jelen ről szóló esszéjében. Aszkétiz szabadultsággal nyúltak a hi nyugati művészi kísérletekhe hozzájuk, hogy amikor e mű formai felfedezésként hatotta történt. Ám maguk az alkotó sért. Az „illegális céh” műves alkotói válság és termékletlen karrier megtöréséhez, sőt önk nek sorsát juttatja eszünkbe. badság haszonélvezőjévé. Ebb rendezőknek a sorsa, akik a 60 vagy sokáig dolgoztak külföld Zanuszi, Andrzej Żuławski, A A mai „ifjabb” emigráció exodus értelmisége magáévá eddigi tapasztalatait, és talán időben indul el New Yorkban főváros és a szélesebben vett *Wieloczas* (Temps Pluriel), e k

szabadabb olvasóhoz. Ezért az emigráns író sokszor prófétikus, igehirdető, ellentmondást nem tűrő hangnemben szól, perspektívákat nyit, tette hív, míg az illegalitásban, földalattiságban alkotó (*podpolje*) író inkább krónikása és türelmes nevelője, felvilágosítója műveihez hozzáférő olvasójának. „Az első kérdés, mely felvetődik, ma nem az, hogy *Mit tegyünk?*, hanem, hogy *Mit gondoljunk?* Innen ered az entellektüelek óriási felelőssége” – fogalmazta a „13” lengyel író az 1976-ban a nyugati értelmiségiekhez szóló levelében. Tehát nem az apostol és a hívő viszonya a jellemző olvasó és író között, inkább egyfajta „összeesküvés” ez, melytől még hosszú az út a lázadásig. A földalatti író véghetetlen belső szabadsága legtöbbször úzottsággal és hatalmi üldöztetéssel párosul. A *pod-polje* írója – ahogy maga a szó is sugallja: a padló alatt – „aljas ellenével” egy házban él, mindent hall, ami a feje fölött történik, ám nem bújhat elő odujából. Műve megírásának körülményei s az olvasóhoz való eljuttatása szinte detektív regénybe illő, ahogy ezt például Szolzsenyicin kéziratának története avagy a kelet-európai országok szamizdat-kiadványainak hányattatásai bizonyítják.

Az oppozíciós, illegalitásba vonult művészek, életformájuk például Oroszországban bármennyire is nélkülözötte a mindennapi stabilitást, szétszórtságuk és izoláltságuk ellenére mégis folytathatták a korábbi hazai hagyományokat, kapcsolódni tudtak az új nyugati irányzatokhoz. Létrejönnek műhelyek, magán-múzeumok és más szervezeti formák, melyek ellenállnak, ellensúlyozva a hivatalos, intézményes, felülről irányított művészeti életet (mint például Alekszander Glezer múzeuma a 70-es évek elején Moszkvában, mely 1975 után, Glezer kényszeremigrációja következtében a Párizs melletti Mongeron-ba „költözött” „Orosz múzeum – száműzetésben” néven, s melynek anyaga számos kortárs orosz festészeti kiállításon vett részt Velencében, Münchenben, Tokióban, Londonban és más világvárosokban). S itt egy sajátos fenomennel találkozunk, melyet igen szuggesztíven ír le jelen összeállításunkban Kuzminszkij a barakk-festők csoportjáról szóló esszéjében. Aszkrétikus elzárkózottságukban ezek a művészek olyan belső felszabadultsággal nyúltak a hivatalos életben tiltott hazai hagyományokhoz és a kortárs nyugati művészi kísérletekhez, melyek az emigrációs kiadványokon keresztül kerültek hozzájuk, hogy amikor e munkáik a 70-es, 80-as években ismertté váltak Nyugaton, formai felfedezésként hatottak – ahogyan ez 1956 után a lengyel és magyar festőkkel is történt. Ám maguk az alkotók sokszor nagy árat fizettek a szabad világba való belépésért. Az „illegális céh” művesei sem voltak képesek idomulni az új körülményekhez, s az alkotói válság és terméketlenség, a lelki és fizikai kimerültség nem egyszer a művészi karrier megtöréséhez, sőt öngyilkossághoz vezetett. Szituációjuk Kafka *Éhezőművészé*nek sorsát juttatja eszünkbe. A „földalatti” művész nem egykönnyen válik a külső szabadság haszonélvezőjévé. Ebből a szempontból szerencsésebben alakult azoknak a filmrendezőknél a sorsa, akik a 60-as, 70-es években emigráltak a kelet-európai országokból vagy sokáig dolgoztak külföldön – mint pl. Miloš Forman, Roman Polański, Krzysztof Zanussi, Andrzej Żuławski, Andrej Tarkovszkij, Jancsó Miklós.

A mai „ifjabb” emigráció – a 80-as évek eleji lengyel és a későbbi kelet-európai exodus értelmisége magáévá szeretné tenni a művészi, irodalmi és politikai emigráció eddigi tapasztalatait, és talán nem véletlen, hogy éppen a 80-as években szinte egy időben indul el New Yorkban a *Sztrelec* folyóirat, mely egyesíteni próbálja az amerikai főváros és a szélesebben vett emigráció művészi és irodalmi törekvéseit, és Párizsban a *Wieloczas* (Temps Pluriel), e kétnyelvű irodalmi és művészeti periodika, mely visszanyúl

a néhány évtizeddel korábbi, ugyancsak Párizsban megjelent *Sztuka Współczesna* című folyóirat hagyományához, s végül hivatkozhatnánk a chicagói magyar *Szivárvány* profiljára is. Ez a jelenség rokon vonásokat mutat a századeleji és körülbelül a harmincas évekig tartó európai művész „emigráció”-val, amikor Európa nagyvárosainak pezsgő művészeti és irodalmi élete stílusokat, irányzatokat, izléskritériumokat, divatokat alakított és formált a soknemzetiségű művészek összefogásával. Ők még vándorok voltak és nem származtak, akárcsak a középkor egységes Európájában az útrakelő mesteremberek, vagabundusok. Erre a kultúraformáló erőre utal Kassák Lajos nevezetes verscímével, a „Mesteremberek”-kel, s a költemény zárósoraival is: „s örüljenek az új költők, akik az idők új arcát éneklik előttünk:/ Rómában, Párizsban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten”.

Ebben az évben több kelet-európai országban rendeztek emigráns kulturális fórumot (Varsóban, Prágában és Moszkvában s Magyarországon például Csobánkán a „Szivárvány” találkozót). Ezeknek az a legfontosabb funkciója – amire összeállításunkban Havel hívja fel a figyelmet – , hogy segítsenek helyreállítani az elmúlt évtizedek valós értékrendjét a kultúra világában.

Az itt szereplő írásokkal természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy átfogó képet adjunk a világ emigrációs irodalmának és művészetének fejlődéséről, legfontosabb egyéniségeinek pályájáról. Célunk elsősorban az volt, hogy érzékeltsük: múltunk és jelenünk hitelesebb megrajzolásának aktuális feladatán túl az emigráció mint sors, mint magatartás jellegzetesen XX. századi s egyúttal univerzális érvényű kérdéseket is fölvet:

– milyen az emigráció alapállása az otthon hátrahagyott rendszerrel szemben? (Kott, Zsenuk, Giedroyć, Mózsi)

– mennyire lehetséges a befogadó ország nyelvébe, kultúrájába való beilleszkedés? (Miłosz, Makkai, Barańczak)

– hol húzódnak a határok a külső és belső emigráció között? mennyire sokféle az átfedés a kettő között? – gondoljunk pl. a „második nyilvánosságra”, mely az elmúlt időben közös fórumuk volt (Havel, Szolzsenyicin, Kuzminszkij).

Minden jel arra mutat, hogy az utóbbi évek kelet-európai változásai nem szüntetik meg, sőt még jobban felerősítik a migrációs folyamatokat mint az egyéniség szabad kibontakoztatásának alternatíváját, vagy – ahogy Eugenio Barba írja – mint kísérletet arra, hogy „úszó szigetként” a kultúra új földrészét teremtsük meg.

Mircea Eliade filozófus szerint az emigrációs lét mintegy a mai ember alaphelyzetének a metaforája. „Ulysses számomra nemcsak a mai ember archetípusa, Ulysses a jövő embere is, lévén hogy ő az űzött vándor jelképe. Önmagunkat keresvén mindnyájan egy kicsit Ulyssesszé válunk, reménykedünk, hogy sikerül megtalálnunk hazánkat, otthonunkat, önmagunkat, s ez úton mássá leszünk.”

Czesław Miłosz

Jegyzetek

Elh
Me

A nyereség

A száműzetés, ha a sors
séget, segítségünkre lehe

Az alaphelyzet

Tudta, hogy mi a feladat
Ott, ahol most él, szabad
azt se tudja, hogy mit aká

Magyarázat az elő

A cenzúra tolerálhatja a
rabolják, s egy kis szám
valóság iránt kezd érdeke
jósántából száműzetésb
kiveti önmagából tapaszt
hivatása. Csakhogy az, an
mel hallgattak, külföldön
az írónak rá kell ébredn
ellenben mindent elmon
megszokja azt a társadal
tudott, tapintható tudás
foglalkoztatják, műve elv
választania kell: vagy me

Új szem

Új szem, új gondolat, új
ahhoz nem fér kétség, de
függ, amelyekről eleddig

Az egyik lehetőség, ho
esetben új hazájának nye